

державного, регіонального і місцевого бюджетів та їх соціальну спрямованість; соціальні — зниження ступеня соціальної нерівності, забезпечення встановлених державою мінімальних стандартів оплати праці, пенсії, соціальної допомоги, надання державою послуг у сфері освіти та охорони здоров'я; правові — забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини і громадянина, наявності сучасних механізмів парламентського, судового і громадського контролю за дотриманням прав і свобод; якість судової і пенітенціарної системи; геополітичні — забезпечення провідних позицій держави у таких сферах глобального домінування, як військова, економічна, технологічна, культурна; інтеграційні — ступінь входження у регіональні та глобальні міжнародні структури (МВФ, СОТ, НАТО, ЄС).

До факторів ефективності відносять ті умови, за яких політична система зможе домогтися зростання економічного потенціалу країни, гарантувати захист прав і свобод громадян, активно діяти на міжнародній арені як конкурентоспроможна держава у провідних сферах глобального домінування. Тому факторами, які забезпечують ефективність політичної системи на сучасному рівні розвитку суспільства, можна вважати: збалансований механізм стримувань і противаг у системі державної влади, який передбачає межі компетенції між такими державними інститутами, як глава держави, уряд, парламент і судова система; наявність конституційних норм, які закріплюють незалежний статус національного банку і забороняють збільшувати видаткову частину бюджету, не збільшуючи її прибуткової; децентралізацію державної влади, забезпечення реального статусу місцевого та регіонального самоврядування; партійну структуру політичної влади, наявність сильних конкурентоспроможних партій; розмежування політичної та адміністративної компетенції, формування сучасного висококваліфікованого адміністративного апарату; правове забезпечення вільних засобів масової інформації (ЗМІ); правове забезпечення лобістської діяльності; створення сприятливих правових умов для розвитку інститутів прямої демократії.

2.2. Держава як інститут політичної системи: сутність, ознаки, форми та основні функції

2.2.1. Сутність, походження та функції держави

Держава є базовим інститутом політичної системи суспільства. В її діяльності концентрується головний зміст політики. Сам термін “держава” вживають в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні держава трактується як спільнота людей, яка організована вищою владою і яка проживає на спільній території. В даному випадку термін “держава” використовують як синонім понять країна, народ, батьківщина.

Приблизно до XVII ст. поняття “держава” трактували саме так і не відділяли від суспільства. Для позначення держави використовували цілу низку термінів: “політія”, “князівство”, “королівство”, “імперія”, “деспотія” тощо. Одним із перших від широкого тлумачення держави відійшов Н. Макіавеллі. Він ввів для позначення всякої верховної влади над людиною, чи то монархічної, чи то республіканської, спеціальний термін “*statum*” і почав досліджувати реальну організаційну структуру держави. Більш чітко розмежування держави і суспільства було зроблено в контрактних (договірних) теоріях Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо та ін. мислителями. Вони дані поняття розділяють не тільки змістовно, а й історично, стверджуючи, що спочатку індивіди утворюють суспільство, а вже потім для захисту своїх природних прав через суспільний договір утворюють і спеціальний орган — державу. У вузькому значенні під державою розуміють систему закладів і установ, які здійснюють верховну владу на певній території. Тобто держава ототожнюється з державним апаратом.

Нині у світі існує понад 200 держав і їх кількість продовжує збільшуватися. Динаміка зростання кількості держав є наступною: 1900 р. — 80 держав, 1981 р. — 164 держави, 2002 р. — більше 200, у майбутньому, за прогнозом одних вчених, — 300—400 держав, а на думку інших — близько 800.

Держави різняться своєю історією, соціально-політичною організацією, чисельністю і складом населення, рівнем економічного, соціального та культурного розвитку, але всі без винятку відіграють вирішальну роль у житті народів, які їх утворили, і людського

співтовариства загалом. Цими обставинами пояснюється сталий інтерес дослідників різних епох і народів до з'ясування сутності держави.

Погляди мислителів на державу змінювалися історично. В країнах Стародавнього Сходу державу розглядали як щось святе, що дається від Бога і що вимагає беззаперечного підкорення. Ця традиція зберігалася в суспільствах з одноособовою (монархічною) формою спадкової влади до початку ХХ ст. Але в той же час у Стародавній Греції з державою починають пов'язувати вимоги справедливості, законності (Сократ), турботи про суспільне благо (Демокріт).

Подальший розвиток історичної думки дає приклади найрізноманітніших, іноді протилежних тлумачень походження, суті й основного призначення держави. Але, незважаючи на це, в політичній науці розрізняють наступні основні теорії походження держави:

1. *Теологічна теорія* (Ф. Аквінський, А. Блаженний). Згідно з теологічною теорією походження держави пояснюється Божою волею.

2. *Патріархальна теорія* (Аристотель, Конфуцій, Н. Михайловський). Дана теорія обґрунтовує положення про те, що держава — це результат історичного розвитку сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

3. *Теорія суспільного договору* (Т. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Договірна теорія трактує виникнення держави внаслідок угоди (договору) між людьми. Появі держави передував природний стан, який трактується мислителями по-різному. Наприклад, Ж.-Ж. Руссо і Дж. Локк вважають, що він був впорядкованим і благополучним, а Т. Гоббс вважає, що то була “війна всіх проти всіх”. Заради того, щоб уникнути зайвих зіткнень і непорозумінь, забезпечити безпеку життя, свободу і власність, люди укладають між собою суспільний договір, результатом якого і є утворення держави.

4. *Психологічна теорія* (Г. Тард, Дж. Фрезер). Виникнення держави пояснюється особливими властивостями людської психіки, зокрема психологічною потребою людей у підпорядкуванні: “одні народжуються, щоб управляти, а інші потребують підпорядкування”.

5. *Теорія насильства* (Л. Гумплович, Ф. Опенгеймер). Виникнення держави пояснюється актом насильства, завоювання одного племені іншим. З метою контролю над полоненими і утворюється особливий апарат примусу — держава.

6. *Техніко-економічні теорії походження держави* (Г. Чайлд, К. Вітфогель, К. Маркс). Спільним для їх представників є переконання в тому, що держави виникають при переході від збиральницького типу господарювання до виробничого. Так, автор теорії “політичної революції” англійський археолог Г.Чайлд вважав, що саме перехід до землеробства і тваринництва автоматично спричинив значне зростання виробництва, що й привело до збільшення населення, поглиблення спеціалізації праці (виокремлення управлінської сфери), майнової нерівності і, зрештою, до виникнення держави.

На думку К. Вітфогеля, автора “гідралічної” теорії походження держави, основною причиною її виникнення є перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження й поширення не тільки сприяли зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювали необхідні організаційні передумови розгалуженого державного апарату.

Досить поширеним варіантом техніко-економічного тлумачення виникнення держави є марксистська теорія. Згідно з марксизмом держава виникає з появою приватної власності і розшаруванням суспільства на класи. Держава таким чином стає апаратом насилля для захисту економічних, політичних та ідеологічних інтересів груп населення, які володіють основними засобами виробництва.

Як бачимо, різноманітність інтерпретацій сутності держави коливається від погляду на неї як на апарат насильства (у Гоббса це чудовисько, яке пожирає людей) до розгляду її як інструмента здійснення солідарних інтересів людей, втілення їх спільної волі, для досягнення “загального блага” (Аристотель, Дж. Локк).

Існуючи протягом багатьох тисячоліть, держава змінюється з розвитком усього суспільства, частиною якого вона є. З даної точки зору в розвитку держави можна виділити два глобальні етапи: традиційний і конституційний. Традиційні держави виникали й існували, як правило, стихійно, на основі звичаїв, норм, традицій, коріння яких сягали сивої давнини. Конституційні держави є об'єктом свідомого людського формування. Держави відповідно до конституцій підпорядковуються суспільству, а їх повноваження чітко регламентуються законом. Перші конституції були прийняті в 1789 р. в США (1791 р., “Біль про права”) і у Франції (1789 р., “Декларація прав людини і громадянина”). Але ряд документів, які мають

конституційний характер, з'явилися набагато раніше — в 1215, 1628, 1679, 1689 рр. в Англії. Не можна не згадати в даному аспекті і про першу українську конституцію — Конституцію П.Орлика (16 квітня 1710 р.). І хоча ця конституція не була втілена в життя, вона має велике історичне значення як документ, що вперше в історії України вказав напрям реформування української державності.

Проте в сучасному світі є ряд держав, які не мають писаних конституцій. Це Великобританія, Ізраїль, Саудівська Аравія, Бутан і Оман.

Таким чином, можна сказати, що конституції — це основа державності, вони немовби текст “суспільного договору”, укладеного між громадянами і державою, який, в свою чергу, регламентує рамки діяльності держави. Підсумовуючи сказане про сутність і умови формування держави, можна визначити: держава — це структурована і правовим шляхом унормована суверенна суспільна влада, що здійснює контроль над даною територією і виступає від імені всього суспільства при вирішенні внутрішніх і зовнішніх питань.

Можливе й інше визначення: держава — це основний інститут політичної системи, який утворюється і функціонує як апарат управління громадськими справами і який наділений монополією влади, незаперечними повноваженнями встановлювати закони, збирати податки, застосовувати силу для забезпечення цілісного та впорядкованого існування людської спільноти.

Щодо ознак держави, то в політичній науці є різні точки зору, але це не заважає виділити головні з них:

1. Наявність публічної влади, відокремленої від суспільства, в розпорядженні якої є особлива система органів і установ, що професійно займаються справами управління та захисту суспільства (державний апарат). Сучасні держави мають п'ять основних елементів організаційної структури: а) представницькі органи (парламент, органи місцевого самоврядування); б) виконавчо-розпорядчі органи, або державна адміністрація (президент, уряд); в) судові органи; г) прокуратура; д) органи державного контролю.

2. Наявність системи правових норм, санкціонованих державою і обов'язкових для всього населення.

3. Територіальна організація населення, обмежена державними кордонами.

4. Монополія на легальне застосування примусу. Діапазон державного примусу є досить широким: від різноманітних адміністративних покарань, обмеження свободи до фізичного знищення людини (смертна кара). Для виконання функцій примусу у держави є спеціальні органи: армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура.

5. Право встановлювати обов'язкові для всіх податки і збори.

6. Суверенність (від франц. *souverain* — носій державної влади) — це стан незалежності державної влади, який полягає в її праві та здатності самостійно, без втручання якоїсь іншої сили керувати своїм внутрішнім і зовнішнім життям.

7. Наявність власної символіки (прапор, герб, гімн).

Форми активності держави, її суспільне призначення реалізуються через її функції, які традиційно поділяють на внутрішні і зовнішні. До *внутрішніх функцій* держави відносять: економічну (координація господарської діяльності та економічних процесів); інтеграційну; культурно-виховну; нормотворчу; правоохоронну; адміністративно-управлінську; соціальну (гарантування безпеки життєдіяльності, регулювання соціальних конфліктів, соціальний захист тощо); національно-консолідуючу та інші.

Зовнішні функції держави виокремлюють наступні: оборонну (забезпечення цілісності держави, її безпеки, розвиток військового потенціалу); дипломатичну — спрямовану на створення сприятливих зовнішньополітичних умов розвитку держави, розвиток співробітництва з іншими країнами, інтеграцію у світове співтовариство; захист інтересів держави і громадян у взаємовідносинах з іншими державами.

Зміст і співвіднесеність функцій держави залежать від історичної епохи і цілого ряду інших чинників (динаміка політичного, економічного життя, співвідношення різних інтересів, міжнародне становище тощо). Під впливом цих факторів змінюється ієрархія функцій, їх пріоритетність, характер взаємодії, питома вага у забезпеченні внутрішнього і зовнішнього розвитку суспільства.